

Ж. ТАНАУОВА

САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ӘДІС – ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ  
ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІН АНЫҚТАУҒА  
ҚАЖЕТ ТӘСІЛІ

*Сравнительное исследование ведущее в разных целях и видах используется в разных теориях, взглядах, выводах и заключениях, в таких явлениях как особенности времени и места. В статье рассматриваются стороны, связанные с юмористическими рассказами.*

*Bu makalede, farklı amaç ve formlarda yapılan karşılaştırmalı araştırmaların çeşitli teorilere, fikirlere, görüşlere, hatta aynı cins terimler başta olmak üzere zaman ve yer bakımından farklılık arz eden terimlere yönelik olarak yapılabiliğinden bahsedilmektedir.*

Фольклортану ғылымының дамуында салыстырмалы-тарихи зерттеу қапанда ерекше рөл ойнайтыны белгілі жәйт. Типология – ғылымның салыстыра зерттейтін тәсілі, яғни әрбір затты және табиғат пен қоғамдық құбылыстарды ғылымның әр жүйесінде бір-бірімен салыстыра, теңестіре отырып, олардың қалай пайда болғанын, даму жолдарын, өзара ұқсастықтарын, ерекшеліктерін анықтайтын сала. Типологиялық зерттеу тек қана ұқсас құбылыстар мен олардың өзара байланыстарын және қайталанушылық қасиетін анықтап қана қоймайды, ол белгілі бір әдеби-эстетикалық тұтастық туралы айтуға мүмкіндік тудыратын принциптер мен бастамаларды ашу, сондай-ақ бұл құбылыстың белгілі бір типке, текке қатысын көрсету [1, 12].

Қазақ фольклорының түрлі жанрларын өзара да, өзге халықтардың ауыз әдебиетімен де салыстыру, сөйтп ұқсас құбылыстарға баға беру өткен ғасырдан бастап қолға алына бастағаны мәлім, яғни ұлттық фольклортануымызда қазақ фольклорын типологиялық тұрғыдан зерттеу ісі біршама жолға қойылған. Салыстыра зерттеу түрлі сипатта, әр түрлі мақсатта жүргізіледі. Ол әдіс сан алуан теорияларға, көзқарастарға, ой-тұжырымдарға, бір тектес ұғымдардан бастап, арасында мезгілдік, мекендік айырмашылықтары бар құбылыстарға дейін қолданылады.

Фольклорлық мұралардың өзіндік өзгешелігін анықтауға аса қажет тәсілдің бірі – осы салыстырмалы-тарихи әдіс болып саналады. Орыс фольклортану ғылымы ауыз әдебиеті шығармаларын осы тәсіл негізінде тексеріп, талдап, күрделі нәтижелерге қол жеткізіп жүргені мәлім: «Существенное место при изучении фольклора должно уделяться сравнительно-историческому исследованию...»

Ведущая роль в сравнительно-историческом изучении фольклорных произведений должна принадлежать сравнению историко-типологическому. Его предпосылкой являются единство и закономерность процесса социально-исторического развития, которым обусловлено развитие искусства, и в частности литературы как одной из идеологических надстроек, обнаруживающих значительные аналогии (при соответствующих исторически обусловленных различиях) на одинаковых ступенях общественного развития» [2, 185–187]. Шыңдығында да фольклор

материалына кең де жүйелі салыстырулар жасамай, ондағы үндес, қайталама фактілерді тексермей, олардың заңдылықтары мен ерекшеліктерін есепке алмай, ауыз әдебиетінің табиғатын түсіну мүмкіндігінен алшақтаймыз.

«Типология как определенная закономерность, можно сказать, буквально пронизывает фольклор на всех его уровнях; система закономерных возникающих и внутренне обусловленных историко-типологических отношений характеризует фольклор в целом (как специфический тип творчества и как совокупность реальных результатов этого творчества) и в его отдельных элементах. Мы вправе говорить, например, о типологии образов, мотивов, сюжетов, художественных средств, о типологии жанров и жанровых разновидностей, о типологии фольклорных процессов и типологии принципов отношения фольклора к действительности (например, о типологии фольклорного историзма), шире – о типологии фольклорного сознания» [3, 9].

Типологиялық жағынан қарастырғанда қазақ фольклорындағы жанрлардың Орта Азия халықтары фольклорында кездесетін жанр түрлерімен өзара ұқсастығы, үндестігі және кейбір өзіндік ерекшеліктері байқалып тұрады. Фольклорлық жанрлардың бір түрі қазақ халқы арасында жиірек айтылса, енді бір түрлері өзбек, тәжік, түркімендерде, тағы бір үлгілері қырғыз, қарақалшақ елдерінде көбірек кездеседі.

Ғалым Р.Бердібай «Салыстырмалы-тарихи әдістің мақсаты жеке фактілердің ұқсастығын немесе сәйкестігін анықтау ғана емес, ортақ заңдылықтар мен процестерді табу болмақ» [4, 3], – деуі жоғарыдағы пікірімізді одан ары тиянақтайды. Одан әрі ғалым фольклордағы ұқсастық пен сәйкестіктің типологиялық, генетикалық және тарихи-мәдени байланыстылық болып үш жүйеге бөлінетінін, мұның алғашқысы неғұрлым кең тараған тұрақты фактор болып есептелетінін айтады. Сонымен қатар туысқан халықтардың, дамуы жағынан түрлі сатыдағы (стадиядағы) жұрттардың, ұзақ уақыт бір-бірімен мәдени қарым-қатынаста болып келген көршілердің фольклорын салыстырып зерттеу де пайдалы жақтарын атап көрсетеді.

Фольклорлық сана уақыт пен кеңістікті, адамдар арасындағы қарым-қатынастар жүйесін, өмір мен өлімді, жақсылық пен жамандықты, қымбат пен арзанды өзінше бағалайды; өзіндік эстетикасы бойынша өмір материалын жинақтайды. Мұнда айтушының, жыршының ырқына бағынбайтын, объективті түрде тәуелсіз тұратын заңдылықтардың мәні күшті болады. Ауыз әдебиеті шығармасы халықтың ұғым-түсінігін тікелей көшірмей, оларды өзінше қалып-модельге түсіреді. Фольклор қаһармандарының іс-әрекеті әдетте ешбір нақтылы тарихи шындықпен дәлме-дәл келе бермейтіні осыдан. Фольклорлық санада көне түсініктер элементі ұзақ сақталады, оның көркемдік жүйесінде дәстүрлік сарыны басым жатады. Болмыс шындығынан гөрі қиялды, нақтылықтан гөрі әсірелеудің, анықтықтан гөрі шарттылықтың деңдеп кететіні жалпы фольклорлық сананың дүниені реалистік

көркемдікпен танудан бұрын пайда болған құбылыс екенін сипаттайды. Ауыз әдебиеті шығармасы қалыптасқан дәстүр шеңберінде ғана жасалып, өмір кешеді, сақталады, дамиды, өзінің дүниетанымдық және эстетикалық негізі болып табылатын сол дәстүр шартына орай тиісті өзгеріске түсіп отырады. Көркемдік жүйесі мен элементтері қайталауларға, формулалыққа, тұрақтылыққа негізделетін фольклордың өз ішіндегі заңдылықтарды ескермей, оның ерекшеліктерін танып білу мүмкін емес.

Орыс фольклоршыларының еңбектерінде шешімін тапқан осы және басқа көптеген теориялық мәселелерді, методологиялық межелерді, биік талдау деңгейлерін меңгеру, солардың зерттеулерінде қалыптасқан қағидаларды ұлттық ауыз әдебиеті ескерткіштерін тереңірек тексеруге ұтымды пайдалану ғалымдарымыздың алдында тұрған уәзіпа [4, 4], - деп атап көрсетеді.

Күлдіргі әңгімелерді тарихи-типологиялық тәсілмен зерттеу керек екендігі барған сайын айқындалып келеді. Мәселен, түркі тілдес халықтардың біразында түрлі жанрда таралған күлдіргі әңгімелердің түбірін, даму жолдарын, эволюциясын, көркемдік сипатын – барлық қасиетін тану үшін кең салыстыруларға бармай болмайды. Әрине, олардың барлық тілдегі түрлерін түпнұсқадан оқып түсіну, ұқсастығы мен айырмасын егжей-тегжейлі тексеру жеңіл болмас. Бірақ қалай болғанда да, ауыз әдебиеті туындыларын жан-жақты зерттеу міндеті осыны талап етеді. Осыны ескере келіп ең жақын жатқан екі немесе үш халықтағы нұсқасын талдап көрсек, зерттеу жұмысының тынысы кеңейіп, адымы ұлғаятыны өзінен-өзі түсінікті.

Қазаққа Алдаркөсе, Қожанасыр, Жиренше шешен, Тазпа бала, Қылкеңірдек, Шибұт, Жарғақбас және Өзбекстан жеріндегі қазақтар арасында Көшірмеші, Лепірмеші, Өмірбек лаққа, Назар пұшық айтышты деген ел аузында айтылып жүрген әңгімелер өте көп. Олардың әлі жиналғаннан жиналмағаны, зерттелгенінен зерттелмегені көп.

Кейбір зерттеуші-ғалымдар Алдаркөсеге байланысты аңыз-әңгімелердің тек қазаққа ғана емес, ағайынды қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен халықтарында да кездесетінін айтып: “Осы елдердің айтылатын аңыздарының бәрінде де Алдаркөсе халық ұлы, көпшілік атымен күреске шыққан, қанаушы тап өкілдерімен алысып өткен азамат бейнесінде жағымды образы жасалады” [5, 142–145], – деген ой-пікірін білдіреді. Ал көрші өзбек ауыз әдебиетіндегі сатиралық ертекерді зерттеген ғалым Комил Имомов: “...хатто шундой эргаклар борки, улара Куса фақат салбий қахромон сифатида акс эттирилади” [6, 81] – дейді де, Алдаркөсе жайындағы айтылған әңгімеде оның еңбекші халық өкілі екендігін айтады. Мысалы: “Эргак вариантида у оддий камбағал кишлоқ халқ вакили сифатида талқин этилса, достонларда сарой амолдорлари Даллининг бақовул бописи” [6, 81], – дейді.

Өзбек ауыз әдебиетіндегі сатира және юмор жанрын зерттеген ғалым Хошимжон Раззоқов: “Босилиб чиққан китобларда Алдаркуса образини камситиш, халқчил томонларини паслатиб, алдамчи, фирибгар сифатида

курсатишга уринилишига қарамай, барибир бу образ эксплуататорда уч олуачи меҳнатгач омма вакили сифатида яққол кузга топланади [7] – деп, Алдар көсе бейнесіне толық мағынада дұрыс қорытынды жасайды.

“Узбек халқ эртақлари” атты жинақта “Қириқ елғон”, “Алдаркусанинг уйланиши”, “Алдаркуса билан савдогар”, “Йуқолган дуниелар орасида”, “Алдаркуса билан имом”, “Халол молим” [8] т.б. күлдіргі әңгімелерде Алдар көсе образы әділетсіз хан, би, болыс, саудагер, имам сияқтыларды әзіл-оспаққа айналдырып, әжуа-сықақ етеді. Алдаркөсе оқыған, білімді, көп білетін дарын иесі болып суреттеледі.

Өзбек ауыз әдебиетінің көне жанрлары дастан, қиссаларда да Алдаркөсе образы жағымсыз кейіпкер бейнесінде суреттеледі. Тіпті Алдаркөсе атымен ғана емес, “алдар”, “аер”, “куса”, “елғончи” эл оғзига тушпан исенкор, хушчақчақ [6, 8] сатиралық кейіпкер түрінде бейнеленеді.

Өзбек фольклортану ғылымының негізін салған фольклоршы Ергеш Жуманбулбулулының орындауы бойынша жазып алған “Ойсулув” [9] дастаны прозамен баяндалған. “Ойсулув” дастанында Алдаркөсе “аер”, “елғончи” бейнесінде берілген.

“...аер Куса қирқ айери билан пешвоз чиқиб, Пахлавон Қайсарга айтди. Кунботирнинг ев-яроғини, тулшар отини, қириқ йигитининг хам ев-яроғини билан минадиган отини улжа олдим, узини банди қилдим. бари Аскартоғнинг ғорида маст булиб етибди. Лашқари тоғнинг нариги ошувида қуниб етган эмиш. Хайдаб борсангиз, оқшом етасиз, Кунботирни банди қилиб боғлаб оласиз, ундан кейин муродингизга етасиз. Бизнинг хизматимиз шу булди” – деди [9, 12]. Осы сюжетте Алдар көсенің бейнесі жан-жақты суреттеледі. Өзбек әдебиетіндегі ертегілерде Алдар көсе, көбінесе, жеңіске жетіп, үстем болып көрінсе, ал көлемді эпикалық дастандарда уақытша ғана алдаумен жеңіске жетеді, соңында оның сыры ашылып, жеңіледі, қолға түседі.

Алдаркөсенің бейнесі қазақ, қырғыз, түркімен халықтарының ауыз әдебиетінде негізінен жағымды кейіпкер, ұнамды образ түрінде суреттеледі. Қазақ-қырғыз әдебиетінің байланысын зерттеген ғалым А.Мусиновтың пікіріне қарағанда да қазақ пен қырғыз халықтарының әдет-ғұрпы, салт-санасы, ұлттық ерекшелігі жағынан да бір-біріне өте жақын, туыс боп араласып кеткендігін тарихи да әдеби байланысын ғылыми негізде дәлелдейді: “Казахи и киргизы - народы у которых необыкновенно развитого искусства словесного творчество. Или созданы удивительное по глубине своего содержания, идейный направленности, художественному произведения больших и малых жанров фольклора. Общность в фольклоре, а точное, в эпосе в бытовом фольклоре (обрядовые песни, айтысы и т.д.) пословица говорит об исторических корнях братства этих народов” [10, 50–51].

Қорыта айтқанда, қазақ фольклортану ғылымы мен әдебиет тарихы саласында күлдіргі әңгімелер және олардың кейіпкерлері туралы зерттеулер

жазылғанымен, оның толықтай игерілмегендігі белгілі. Шебер айтылған күлдіргі әңгімелер – қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстарды жіті көзбен байқап, бақылап айтылған халық ойының жемісі, қорытындысы. Негізінен ауызша сақталған күлдіргі әңгімелер жаңа дәуірге сай, жаңа мазмұн, түр тауып жаңарып, жаңғырып отырады. Қазақ күлдіргі әңгімелерінің бүкіл түрік халықтарының күлдіргі әңгімелерімен тікелей байланысып, дамып келе жатқандығы типологиялық негізде салыстыра зерттегенде анықтала түсетіндігін байқаймыз.

### **ӘДЕБИЕТТЕР**

1. Храпченко М.Б. Типологическое изучение литературы и его принципы. –В кн.: Проблемы типологии русского реализма. – М., 1969. с. 12.
2. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение, – Ленинград, 1979, – 495 с.
3. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. – Ленинград, 1976, – 243 б.
4. Қазақ фольклорының типологиясы. Сөз басы. Р.Бердібаев. – Алматы, Ғылым, 1981. 374 б.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Жоғарғы оқу орнының студенттеріне арналған оқулық, өңделіп, толықтырылып, үшінші басылуы. – Алматы, Мектеп, 1974.
6. Имомов К. Ўзбек сатирик эртаклари. – Тошкент: Фан, 1974.
7. Раззоқов Хошимжон. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. – Тошкент: Фан нашриети, 1965.
8. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент. 1965.
9. "Ойсулуд" дастонлар. Қуп тумлик. Тошкент. Ғ.Ғулам номидаги адабиет ва саноат нашриети. – Тошкент, 1984.
10. Мусинов А. Казахско-киргизские литературные связи. – Алматы: Ғылым, 1974.
11. Күлдіргі әңгімелердің түркі халықтары фольклорында зерттелуі туралы // Түркология журналы, №3-4, 2009. 65-72-66.

### **REZUME**

#### **ZH.TANAUOVA (Turkistan) THE COMPARATIVE-HISTORICAL METHOD - A NECESSARY WAY TO DETERMINE THE PROPERTIES OF THE FOLK HERITAGE**

A comparative study carried out in different forms and for different purposes is used in a variety of theories, opinions, conclusions from the homogeneous to the concepts of the phenomena of temporal and spatial differences. The article deals with this method relative to the ridiculous stories.